

düşbed

DİCLE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
ISSN: 1308-6219 Ekim 2020 YIL-12 Sayı 25

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

16.04.2020

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

19.10.2020

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SÜMER

Adıyaman Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
msumer@adiyaman.edu.tr

OSMANLI'DA BİR AZINLIK YAZARI:

ZABEL ASADUR VE KADIN SORUNUNA BAKIŞI*

Öz

Zabel Asadur (1863-1934), Osmanlı Ermeni cemaatine mensup eğitimci, şair, yazar ve bir kadın hakları aktivistidir. Asadur, Osmanlı Devleti'nin son döneminde Ermeni cemaati içerisinde kurduğu kadın derneği, yürüttüğü kadın haklarıyla ilgili etkinlikler, eğitim faaliyetleri ve edebî çalışmalarlarıyla son derece aktif bir kişiliktir. Türk kadın hareketiyle ilgili çalışmalarda, genellikle azınlık kadınları kendilerine yer bulamadığı ve Asadur'un eserlerinin çok az bir kısmı Türkçe'ye çevrildiği için fazla tanınmamaktadır. Edebî çalışmalarında da kadın sorununu işleyen Asadur, Osmanlı'da azınlık mensubu kadınların durumunu, hayatı ve eserleriyle dikkat çekici bir şekilde temsil etmektedir. Bu makalede Zabel Asadur'ın *Servet-i Fünûn* dergisinde yayımlanan ve edebî açıdan oldukça seviyeli olan "Boa" ve "Serena" adlı hikâyelerinden yola çıkarak yazarın kadın sorununa yaklaşımı ve kadın psikolojisini nasıl yansıttığı incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Zabel Asadur, azınlık edebiyatı, kadın hareketi

AN OTTOMAN MINORITY WRITER:

ZABEL ASADOUR AND HER VIEW OF THE WOMAN QUESTION

Abstract

Zabel Asadour (1863-1934), a member of Ottoman Armenian community, was an educationist, poetess, writer and activist of women's rights. Asadour, with the institution she established for women, activities she conducted for women's rights, and her educational and literary works, was a highly active personality within the Armenian community in late Ottoman era. She does not have too much recognition since the works on Turkish women's movement usually do not include minority women, and only a small part of her literary works have been translated into Turkish. Zabel Asadour, who focuses on women's issue in her literary works as well, represents clearly the situation of minority women in Ottoman State with her life and works. In this paper, her approach to the woman question and how she reflects women's psychology is examined based on her literarily high-level stories titled "Boa" and "Serena" which were published in *Servet-i Fünun* magazine.

Keywords: Zabel Asadour, minority literature, women's movement.

* Bu makale, daha evvel 6-7 Mayıs 2014 tarihinde Marmara Üniversitesi'nde düzenlenen Edebiyat ve Sanatta Kadın Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulmuştur.

Sanat ve edebiyatta kadınları konu alan toplantılarda, doğal olarak konuşmalar Türk ve Müslüman kadının kamusal alana çıkışı, eğitim ve iş hakkı, edebiyat ve sanatta nasıl temsil edildiğine odaklanmaktadır. Aynı dönemlerde, XIX. yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başı, aynı mekânlarda, örneğin İstanbul’da, yaşayan diğer kadınların maceralarını da anlamak Osmanlı’daki kadın hareketiyle ilgili daha bütünlüklü bir fotoğrafın ortaya çıkmasına yardım edecektir. Bu yazıda, söz konusu dönemde, yani ondokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başında yaşamış eğitimci, şair ve yazar bir Ermeni kadını konu alınarak genel anlamda azınlık kadınlarının durumu aydınlatılmaya ve böylece Müslüman Türk kadınıyla bir karşılaştırma imkânı doğmasına çalışılacaktır.

Öncelikle Osmanlı kadınlarının dinleri ve dilleri birbirinden farklı da olsa hayatlarının birbirinden çok farklı olmadığını, erken sayılabilecek kaynaklardan öğreniyoruz. Örneğin 1835-1839 yılları arasında Osmanlı ordusunda askerî öğretmen ve tahkimat uzmanı olarak çalışan Alman subay Helmuth von Moltke’nin (1800-1891) mektupları, bize bu konuda ilginç bilgiler vermektedir. Moltke’nin 1836 tarihli bir mektubunda, Serasker Hüsrev Paşa’nın baş tercümanı Ermeni Mardiraki’nin evinde misafir edildiği günlere ve genel olarak İstanbul’da gördüklerine dair söyledikleri o dönem Ermeni kadınlarının yaşamına dair önemli gözlemler içerir. Şöyle diyor Moltke:

“Bu Ermenilere aslında Hıristiyan Türkler demek mümkün, bu hâkim milletin âdetlerinden, hatta lisanından o kadar çok şey almışlar. Halbuki Rumlar kendi hususiyetlerini çok daha fazla muhafaza etmişler. Hıristiyan oldukları için tabii dinleri onların ancak bir kadın almalarına müsaade ediyor. Fakat bu kadın hemen hemen Türk kadınları kadar gözden uzak kalıyor. Ermeni kadınları sokağa çıktıkları zaman onların da ancak gözleriyle burunlarının üst tarafı görülüyor.”(Moltke, 1960: 25)

Moltke’nin son iki cümlesi, azınlık kadınlarının da Osmanlı toplumundaki Müslüman Türk kadınlarının sosyal ve ekonomik statülerinden farklı bir statüde bulunmadıklarını, tıpkı onlar gibi erkeklerle görüşmekten kaçındıklarını ve hatta ilginç olarak tıpkı onlar gibi örtündüklerini göstermektedir. Gerçekten de bu konudaki araştırmaların da gösterdiği gibi erkek egemen bir kültür ve toplumsal yapıya sahip Osmanlı Devleti’ni oluşturan toplulukların pek çoğunda olduğu gibi Ermenilerde de aile yapısı ataerkildi ve kadının çalışması, evlilik usulü, eğitimi ve erkeklerle iletişimi gibi konularda Osmanlı’nın Müslüman milletlerinden farksızdı (Yumul, 1997; Kankal, 2004). Fakat bu durum XIX. yüzyılda, özellikle şehirlerde yaşayan Ermeni ailelerinde ve bir bakıma Müslüman ailelerinden önce, yavaş yavaş değişmeye başlayacaktır.

XIX. yüzyıl Osmanlı kültür ve sanat hayatıyla ilgili araştırma yapanların bu dönem İstanbul’u için dikkat çektikleri en önemli noktalardan biri, İstanbul’un sadece Türk sanat ve edebiyatının değil, aynı zamanda modernleşme sürecini Türklerle paralel yaşayan Osmanlı azınlıkları Ermenilerin, Bulgarların, Rumların, Yahudilerin, hatta Müslüman milletlerden Arap ve İranlıların da en önemli kültür merkezlerinden biri olduğudur. Örneğin ilk Ermenice roman, ilk Bulgarca roman ve ilk Yunanca roman ya İstanbul’da yazılmış veya İstanbul’da basılmışlardır. Diğer taraftan bir grup İranlı yazar tarafından İstanbul’da yayımlanan *Ahter* gazetesinin modern Fars edebiyatındaki öncü rolü düşünülürse Fars edebiyatının modernleşme tarihi bakımından da İstanbul’un önemi açığa çıkar.¹ Buna rağmen Osmanlı dönemindeki bu geniş edebî hareketliliği yansıtmaktan uzak oluşumuzu bazı araştırmacılar Türk edebiyatı kanonuyla ilişkilendirmekte ve azınlıkların ürettiği edebiyatın bir biçimde görmezden geldiğini veya sessizleştirildiğini öne sürmektedirler.² Burada kadın haklarıyla

¹ İlk Ermenice roman Hovhannes Hisaryan’ın *Khosrov ev Mak’ruhi*’si (1851) ve ilk Bulgarca roman olan Vasil Drumev’in *Nestastna Familiya*’sı (1860) İstanbul’da basılmışlardır. Yine ilk modern Yunanca roman olan Nikola Mavrokordato’nun *Philotheou Parerga* adlı eseri 1718’de İstanbul’da yazılmış, ancak 1800’de Viyana’da basılmıştır. (Daha geniş bilgi için bkz. Strauss, 2009; Strauss, 2008; Balay, 2008).

² Laurent Mignon, bu kanonun kuruluşundan ilkin kadın yazarların ve sonra da azınlık yazarlarının etkilendiğini öne sürmektedir: “Denebilir ki Türkçe yazar gayrimüslim yazarların yapıtları bir çeşit “tersten kanon”dur: Onlar “ulusal” edebiyat belleğinden silinen yazarların ve yapıtların listesini oluşturuyor. Sağcısından solcusuna, akademisyenden eleştirmene, Türkolog’dan karşılaştırmacıya, hemen hemen hiç kimse Türk edebiyatı çalışmalarında gayrimüslim yazarlara

ilgili çalışmalarına ve edebî faaliyetine değineceğim Zabel Asadur, azınlık mensubu bir Ermeni kadın yazar, şair ve eğitimci olarak ömrünün sonuna kadar İstanbul'da yaşamış Türkiyeli biridir. Dolayısıyla onun kadın hakları mücadelesi aynı zamanda bu toprakların diğer kadınlarının hikâyesi olarak okunmalıdır.

Hayatı ve Faaliyeti

Zabel Asadur, evlenmeden önceki adıyla Zabel Hancıyan, 8 Ekim 1863 tarihinde Üsküdar'da dünyaya gelmiştir. 1872'de semtinin Surp Haç Mektebi'nde eğitime başlamış, ertesini yıl Yenimahalle'deki Cemaran Okulu'na girerek 1880'de buradan mezun olmuştur. Kadın hakları ve eğitim konusundaki düşünceleri ilk olarak bu okulda uyanmıştır. Nitekim 11 Nisan 1879 yılında, okulun son sınıfında, yani henüz 16 yaşındayken sekiz sınıf arkadaşıyla birlikte taşradaki Ermeni kızların eğitimini teşvik etmek ve okullar açmak amacıyla İstanbul'da Milletperver Ermeni Kadınlar Cemiyeti'ni kurmuştur. 1881'de avukat Garabed Donelyan'la evlenmiştir. Hayatının neredeyse tamamında öğretmenlik yapmış olan Asadur, Ermeni Kadınlar Cemiyeti'ni kurduktan sonra sekiz yıl boyunca taşrada öğretmen olarak çalışmıştır. 1889'da İstanbul'a geri dönmüş ve bu tarihten itibaren 1930 yılına kadar Esayan ve Getronagan gibi birkaç önemli Ermeni mektebinde Ermenice ve Ermeni edebiyatı dersleri kürsüsünü işgal etmiştir. Zabel Asadur, bu arada Garabed Donelyan'la mutsuz giden evliliğine boşanarak son vermiş ve 1901'de, dönemin Ermeni cemaati içerisinde önemli edebiyatçılardan sayılan Hrand Asadur'la ikinci bir evlilik gerçekleştirmiştir. Bu evlilikten sonra Zabel Asadur adını almıştır. Fakat yazılarında ilkin Anahit ve Miss Alice, daha sonra da asıl şöhret kazandığı Sibil isimlerini kullanmıştır.³

Zabel Asadur, adanmış bir kadın eğitimi savunucusudur. Kurduğu Ermeni Kadınlar Cemiyeti, kuruluşundan hemen sonra büyük ilgi görmüştür. Öyle ki derneğin ikinci toplantısına İstanbul'un çeşitli mahallelerinden yüz elli genç kız ve evli kadın katılmıştır. Bu kadınlar, Asadur'un sonraki yıllara ait bir konuşmasında belirttiğine göre genellikle üst ve orta sınıf ailelere mensup eğitilmiş kadınlardır. Kamusal alana çıkmak, topluma faydalı faaliyetlerde bulunmak istemektedirler ama kendilerine açık çok az kanal vardır. Bu nedenle "taşralı kız kardeşlerine" yardımcı olmak için gönüllü çalışma olanağı bulmuşlardır (Rowe, 2006: 122). Dernek 1894 yılında Abdülhamid döneminde kapatılır ve 1908'de Zabel Asadur tarafından yeniden kuruluncaya kadar kapalı kalır. Bu tarihten sonra yaklaşık yedi yıl daha, yani 1915'e kadar dernek faaliyetlerini sürdürür. 1918-23 yılları arasında ise faaliyetleri daha çok yetimler ve tehirden dönebilen göçmenlerle ilgilidir. Derneğin en önemli amacı eğitim olduğu için faaliyet gösterdiği yıllarda pek çok okul açmıştır. Sadece kuruluşundan sonraki beş yılda otuz beş okul açtığı söylenmektedir ki bu da derneğin büyük ilgi gördüğünü göstermektedir.

Ermeni kadın yazarları hakkında araştırmalar yapmış Victoria Rowe'a göre bu tür hayır örgütlerinin Ermeni kadınlarının ve genç kızlarının yaşamında iki önemli işlevi vardı: Bunlar, bir yandan kadınlara kamusal alanda faaliyet göstermek için toplumun onayladığı bir alan teşkil ediyor, diğer yandan kızların gideceği okullar açmak için gerekli fonu ve malzemeyi sağlıyordu. Diğer taraftan bu tür hayır örgütleri kadın açısından bugün kişisel gelişim diye nitelediğimiz bir öz eğitim alanı açıyordu. Nitekim Rowe'un tarihçi Lucy Bland'in İngiliz feministleriyle ilgili çalışmasından aktardığı gibi hayır örgütleri kadınlara kamu önünde konuşma, komisyon yöneticiliği, rapor yazma gibi önemli pratik beceriler kazandırıyor (Rowe, 2006: 123). Sonraki yıllarda Osmanlı'da pek çok örneğini gördüğümüz bu tür yardım dernekleri sadece Ermeni kadınların değil Müslüman kadınların

değinememiştir" (Bkz. Mignon, 2007-2008: 36). Değirmek gerekir ki azınlıkların değişik alfabelerde Türkçe ürettikleri edebiyat, son yıllarda görece bir ilgi görmekte, değişik üniversitelerde bu alanda tezler hazırlanmaktadır. Bu ilginin sonucu olsa gerek İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)* adlı edebiyat tarihinde, bildiğim kadarıyla ilk defa ve şimdilik tek örnek olarak bu türden eserlere de yer vermektedir (bkz. Enginün, 2012: 170-177).

³ Hayatıyla ilgili bilgiler için bkz. (Koçu, 1959: 1086-1087; Pamukciyan, 2003: 42); İlk iki kaynaktan daha geniş bilgi içeren bir kaynak için (Rowe, 2003). Bu kitabın bir bölümünün Türkçe çevirisi için bkz. (Rowe, 2006: 117-147). Rowe, bu üç müstear ismin de kadın isimleri olduğundan hareketle Ermeni cemaati arasında kadın yazar olgusunun görece bir kabul gördüğünü söylemektedir.

da ilk kez bir araya gelerek örgütlendikleri yerler olarak hak mücadelesinde ve sorunlarının çözümünde kadınlara kazandırdığı deneyimlerle önemli işlevler görmüşlerdir (Çakır, 1996: 43).

Kuşkusuz burada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta şudur. Denebilir ki o dönemdeki hemen hemen bütün bu tür faaliyetlerde milliyetçilik, Batılılaşma, modernleşme ve bir manada sekülerleşme gibi pek çok olgu iç içe yürümektedir. Dolayısıyla bu faaliyetlerin aynı zamanda Ermeni ulusal kimliğinin uyanışına katkı sundukları da söylenebilir. Kuşkusuz henüz milliyetçilik nebula halinde olduğu ve daha çok Ali Suavi'nin bir yazısında belirttiği şekliyle farklı milletler arasında medeniyet yolunda (*tarik-i maarif*) bir yarış (Ali Suavi, 1287) olarak algılandığı için bu tür faaliyetleri doğrudan milliyetçilikle ilişkilendirmek doğru değildir. Nitekim Zabel Asadur'un da bu konuda derneğin kuruluş amacını açıklarken çok insanî bir nedeni vardır. Asadur, bu derneği niçin kurduğunu bir arkadaşına yazdığı mektupta anlatır. Ailesinin Hagop Ağa adlı hizmetkârı doğum yeri olan Kiği'yi ziyaret ettikten sonra İstanbul'a döndüğünde, Zabel Asadur ona kasabasındaki koşulları sormuş, o da şöyle yanıt vermiştir:

“Bizim kasaba çok pis, yiyecek ekmek bile yok; erkeklere iş yok, kadınlar insan sağlığı ve temizlik hakkında hiçbir şey bilmez, okuma yazma bilmez, toplama çıkarma bilmez, dikiş bilmez. Doktor yok, eczane yok, hastalar çoğu zaman bakımsızlıktan ölür. Çocuklar okula gitmez, okuyacak kitapları yoktur” (Rowe, 2006: 124).

Zabel Asadur aynı mektupta Hagop Ağa'nın bu söylediklerini duyduktan sonra ne hissettiğini arkadaşına şöyle anlatır:

“Aklımdan hiç çıkmıyordu; yalınayak, kirli, saçları dağınık, solgun benizli, terk edilmiş cesur çocukların görüntüsü gözümün önünden gitmiyordu. Acemilik şiirlerimde, sık sık Fırat'ın çiçekli kıyılarından ve Şavarşan'ın kokulu zambaklarından söz etmiştim, ama oralarda yaşayan insanların sefaletini hiç yansıtmamışım” (Rowe, 2006: 124).

Kuşkusuz Asadur'un bu ifadelerinde romantik duygularla şiir yazan bir edebiyatçının hayatın gerçeklerini öğrendikten sonra yaşadığı sarsıntıyı gözlemlemek mümkün. Belki de bu ve buna benzer başka gerçeklikler, onu romantizmden realizme ve bununla birlikte sosyal faaliyetlere doğru yönlendirmiştir. Zabel Asadur, derneği kurduktan sonra taşradaki okullara yardım toplamak için düzenlenen çeşitli toplantılarda konuşmalar yapar. Bu amaçla 1909'da düzenlenen bir toplantıda yaptığı konuşmada kadının eğitimi ve kamusal alana dâhil olması yolunda şunları söyler:

“Bize ayda kırk para vermemek için Ermeni kadınının eğitime değil ekmeğe ihtiyacı olduğunu söyleyenleri ilk ve son kez bu kürsüden kesinkes yanıtlıyorum: Ermeni kadını ekmek kadar ve hatta daha çok muhtaçtır eğitime. (...) Siz Ermeni kadını yalnızca kuru ekmeğe ve merhamete layık bir varlık olarak mı görüyorsunuz? Hayır. Ermeni kadını merhamete muhtaç değildir. O kendi ekmeğini kendi çabasıyla kazanacak. Amerikan, İngiliz, Fransız kadınları kadar akıllı ve çalışkan, onlardan daha alçakgönüllü, cesur, bilhassa da güçlüdür Ermeni kadını; onlar gibi iyi eğitilmesi de gerekir” (Rowe, 2006: 126).

Dikkat edilirse, bu konuşmada vurgulanan kadının eğitimi sorunu, benzer biçimde o dönemin Türk kadınları veya diğer azınlık grupları için de söz konusu bir sorundur ve kadın hareketi savunucuları en evvel daha kolay kabul edilebilecek bu konu üzerinde duruyorlardı. Nitekim bu satırları aktaran Rowe, bunu şöyle yorumluyor: “Günün toplumsal koşullarında kadınların eğitimi kabul edilebilirdi, çünkü kadınları daha iyi anne olmaya hazırlayan bir şey olarak görülüyordu; ancak çoğu zaman kadının çalışmasının aileyi parçaladığı düşünülüyordu” (Rowe, 2006: 126-127).

Asadur'un hitabet gücü yüksek olmalı ki sadece bu derneğin faaliyetlerinde değil, kaynakların gösterdiğine göre diğer başka bazı toplantılarda ve mitinglerde de konuşmalar yapmıştır. Bunlardan bir tanesi, 31 Temmuz 1908 tarihinde, yani henüz Meşrutiyet'in bir ayını doldurmadığı bir tarihte, Taksim Belediye Bahçesi'nde birçok milletten on bini aşkın kişinin katıldığı Osmanlı şehitleri anısına düzenlenen ve çeşitli konuşmacıların halka değişik dillerde hitap ettiği bir mitingtedir. Bu mitingte dönemin meşhur Ermeni yazarlarından ve aynı zamanda Osmanlı mebusu olan Krikor Zohrab Türkçe hitap etmiş, Zabel Asadur ise Ermenice bir konuşma yapmıştır (Alboyacıyan, 2001:

175). II. Meşrutiyet yıllarında, kadın tarihi ve feminizm konularındaki çalışmalarıyla bilinen Halil Hamid, Zabel Asadur'la 1912 yılında Azkaniver Maarifperver Kadınlar Cemiyeti'nde görüştüğünde de Asadur kendisine Adapazarı Amerikan Koleji'nde feminizm üzerine konferans verdiğinden bahseder (Halil Hamid, 1914: 9-12). Anlaşıyor ki Zabel Asadur'un bu şekilde verdiği pek çok konferans vardır. Halil Hamid, hem bu tür konuşmaların hem de dernek faaliyetlerinin Ermeni kadınlarının yükselişinde önemli bir rolü olduğunu gözlemler ve “terakki ve hürriyet yolunda yorulmadan ilerleyebilmek için kadınlar[ın] kuvveti ancak cemiyetlerde bulabil[eceklerini]” söyler (Halil Hamid, 1914: 9-12).

Asadur'un eğitim ve öğretim faaliyetinin bir diğer yönü, bir kısmını eşi Hrand Asadur'la hazırladığı dilbilgisi ve edebiyat ders kitaplarıdır. Nitekim bunlardan biri olan *Tankaran* (Hazine) adlı kıraat kitabı bugün dahi Ermeni okullarında okutulmaktadır (Tuğlacı, 1992: 114).

Ömrünün sonuna doğru ve özellikle eşinin vefatından sonra sağlık sorunları artan Zabel Asadur, sağ koluna felç indiği hâlde yazmaya devam etmiştir. 1933'te edebî faaliyetinin 50. yılını kutladıktan yaklaşık bir yıl sonra 19 Temmuz 1934'te Beyoğlu'nda vefat etmiştir. Mezarı Şişli Ermeni Mezarlığı'ndadır.

Edebî Kişiliği

Zabel Asadur, Ermeni edebiyatında ilk kadın yazarları kuşağından sayılır. Kendisinden önce edebî ve kadın haklarıyla ilgili faaliyetleri olan Sırpuluhi Düsap'ı (1841-1901) izlemiş ve her iki alanda da önemli işler yapmıştır. Asadur, çok erken tarihlerde yazı hayatına girmiştir. İlk ve tek romanı *Bir Kızın Kalbi*, 1891 yılında *Arevelk* dergisinde tefrika edilmiş ve aynı yıl kitap olarak basılmıştır. 1892 yılında Ermeni edebiyatında realizm ve natüralizmin başlangıcını temsil eden *Masis* dergisinin kuruluşuna katkıda bulunmuş ve daha sonra derginin editörlerinden biri olan kocası Hrand Asadur'la birlikte edebî çalışmalarını burada yayımlamıştır. Bu sıralarda, ömrünün sonuna kadar kullanacağı Sibil imzasını benimsemiştir. 1902'de ilk şiir kitabı *Pariltılar*'ı, daha sonra 1905'te, değişik sınıflar ve şartlardan kadınların psikolojilerini işleyen hikâyelerini topladığı *Kadınların Ruhları* kitabını bastırılmıştır. Bunlardan başka daha evvel değindiğim Ermeni dili ve edebiyatının eğitimiyle ilgili ders kitapları ve ölümünden sonra basılan *Gelin* adlı bir oyunu ve bir de daha sonra bir araya getirilmiş çeşitli yazılarını ve kocasıyla mektuplaşmalarını içeren kitapları vardır (Hacikyan vd., 2005: 541-542).

Kitap olarak basılmış ilk edebî çalışması roman olan Zabel Asadur'un ve elbette roman türüne rağbet eden dönemin diğer kadınlarının bu türe ilgilerinin nedeni, sadece romanın dönemin en popüler türü olmasından dolayı değildir. Victoria Rowe, adı geçen çalışmasında Dale Spender'dan yola çıkarak geleneksel olarak pek çok sosyal, politik ve ekonomik faaliyetten dışlanmış kadınların, roman yazmak ve okumak suretiyle fikirlerin, öz tahlilin ve sosyal sorunların dünyasına girişine izin verildiğini söyler. Ona göre bu görüş, yüzyılın dönemecinde olan Ermeni kadınlar için de geçerliydi. Ermeni kadınlar, dergilere romanlar, şiirler ve yazılar yazarak günün politik, entelektüel ve sosyal tartışmalarına katıldılar (Rowe, 2003: 2). Dolayısıyla roman yazan ve dönemin pek çok romanında da görülen roman okuyan kadınlar, aslında bir yönüyle ancak bu yolla fikirlerin dünyasına girebiliyorlardı. Kısacası, romanda yazar olarak kadınların sorunlarını ve haklarını gündeme getirebilecekleri ve okur olarak kendi gibi insanların sorunlarını dinleyebilecekleri bir mecra buluyorlardı.

Osmanlı Türklerine göre daha erken bir dönemde Batılılaşan Ermeniler, bu konuda biraz daha açık bir toplum görüntüsü verirler. Kuşkusuz bunun birtakım sosyo-ekonomik ve dinî sebepleri üzerinde tartışılabilir fakat örneğin ilk Türk kadın romancı Fatma Aliye Hanımın *Muhadarat*'ından çok önce Ermeni kadın yazarların romanları yayımlanmıştı.⁴

⁴ İlk Türkçe kadın dergisinin 1869'da *Terakki* gazetesinin eki olarak çıkan *Terakki-i Muhadderat*, ve ilk kadın derneğinin ise 1898'de Selanik'te Emine Semiye tarafından kurulan *Şefkat-i Nisvan* olduğu kabul edilir. Bir Türk kadın yazar tarafından yazılan ilk roman olan *Muhadarat* ise 1894'te yayımlanır. Oysa ilk Ermenice kadın dergisi *Gitar* 1862'de yayımlanmıştır. Ermeniler tarafından kurulan ilk kadın derneği ise Nazlı Vahan tarafından 1864'de kurulan Fukara Kadınlar

Zabel Asadur, Ermeni edebiyatında romantizm ile realizm arasında bir geçiş yazarıdır. Nitekim romantizm, Ermeni edebiyatına 1840'lardan başlayarak etki etmiş ve bu etki 1884'te realizmin görünmesinden sonra da sürmüştür. Realizmin girmesiyle birlikte bazı yazarlar romantizm ile realizm karışımı bir tarzda yazmışlardır. Victoria Rowe'a göre yazılarında romantizmi tercih ettiğini söylemesine rağmen Zabel Asadur da böyledir. Zira romantizm hayal gücüne yaptığı vurguyla yazarlara var olan sosyal gerçekliğe alternatifler tahayyül etme imkânı veriyordu. Zabel Asadur gibi dönemindeki kültürel geleneklerin kısıtlayıcılığından kurtulmak isteyen kadın yazarlara daha ikna edici bir gerçekliği tasavvur edecek bir edebi form sunuyordu (Rowe, 2003: 5-8).

Zabel Asadur eserlerinde, aşk, evlilik ve kadınların kamusal alana girmesiyle ilgili tahliller üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca "Ermenice edebiyatta meslek sahibi kadın tiplemesini yaratanlardan biri odur." (Rowe, 2006: 128). *Bir Kızın Kalbi* adlı romanını, dünyanın o dönem diğer edebiyatlarında da sıkça görüldüğü biçimde, kendi adıyla değil Miss Alice (Alis Hanım) imzasıyla yayımlamıştır. Bu romanda Asadur, Keğamov adlı varlıklı biri tarafından evlat edinilerek yetiştirilen ve sonra Keğamov'un oğlu Dikran'la daha çocukken nişanlandırılan Pupul'un hikâyesini anlatır. Pupul eğitilmiş, sanatla ilgilenen ve kamusal alanda aktif bir genç kız olarak nişanlısı Dikran tarafından sürekli olarak eleştirilir, alaya alınır ve kadının geleneksel konumuna dönmesi gerektiği yolunda bir tutumla karşılaşır. Sonuçta Pupul, Dikran'la evlenmeyi reddeder. Tıpkı Osmanlı'nın Müslüman milletlerinde olduğu gibi Ermenilerde de o dönemde görücü usulü evlilik yaygındır ve bir kadının evlilik konusunda görüş bildirmesi, eşinin kendi kişiliğine ve tercihlerine saygı duymasını beklemesi yeni şeylerdir. Pupul, nişanlısından hoşlanmadığı için onunla evlenmek istemediğini söyleyerek "kadınların erkekleri eleştirmesine ya da bir erkekten hoşlanmadıklarını dile getirmesine izin verilmeyen ataerkil toplumda kadın için uygun görülen davranış biçimini ihlal etmiş olur." (Rowe, 2006: 130-134). Tabii bu davranış, romanda geleneksel ataerkil yapıyı temsil eden Dikran tarafından cezalandırılır. Evden atılan, çevresinden olan, yoksullaşan ve sonunda nişanlısı başkasıyla evlenince ihanete uğrayan Pupul, sonunda sadık arkadaşı Sofi ile taşrada öğretmenlik yapmaya karar verir, ancak orada ölür. Fakat romanda asıl çalışan başarılı kadın, Pupul'un hem mürebbiyesi hem de en sadık arkadaşı olan Sofi'dir. Sofi bir yandan mürebbiyelik, diğer yandan öğretmenlik yapmakta ve hem kardeşinin hem de Keğamov'un evinden kovulduktan sonra Pupul'un geçimini sağlamaktadır. Fakat bütün bunlara rağmen Asadur, dönemin Ermeni basınında da anlaşmazlık kaynağı olan kadının çalışması konusunda zaman zaman çelişkili sözler söyler (Rowe, 2006: 134-140). Romanda yeni olan şey, kadın örgütlerinde ve Ermeni okullarında çalışan kadın karakterlere yer verilmiş olmasıdır (Rowe, 2006: 128-129).

İki Hikâye: "Boa" ve "Serena"

Burada hem Zabel Asadur'un edebî kimliğini, hem de kadın karakterlerin Asadur'un eserlerinde nasıl temsil edildiğini gösterecek iki hikâyesi üzerinde duracağım. Bu iki hikâyeden ilki, 20 Şubat 1913; diğeri ise 6 Mart 1913 tarihinde *Servet-i Fünûn* dergisinde Sarkis Srents çevirisiyle yayımlanmışlardır. Hikâyeler, Kasım 1912 ile Mart 1913 arasında "Ermeni Edebiyatı" üst başlığıyla sekiz yazardan seçilerek birer birer basılan on beş hikâyeden yalnızca ikisidir. Üst başlığın hemen altında "Madam Zabel Asadur (Sibil)'den" alt başlığı görülür. Bu hikâyeler 1913 yazında diğer 12 hikâyeye birlikte *Ermeni Edebiyatı Nümüneleri* adıyla bir kitapta toplanarak basılmıştır.⁵ Kitapta dönemin tanınmış Osmanlı-Türk yazarları Süleyman Nazif, Abdullah Cevdet ve Şehabeddin Süleyman'a ait takrizler de bulunmaktadır ve bu yazılar, dönemin aydınlarının Ermeni edebiyatını nasıl gördüklerini gösteren birer belge niteliğindedir.

Zabel Asadur'a ait birinci hikâye "Boa"da, orta sınıfa mensup varlıklı, yirmi iki yaşında genç ve evli bir kadının hayatındaki durağanlıktan kaynaklanan sıkıntı ve buna karşı işlediği bir hatadan duyduğu vicdan azabı anlatılır. Boa, ince uzun tüylü bir yaka kürküdür. Hikâyenin baş karakteri

Cemiyeti'dir. Yine Ermeni bir kadın yazar tarafından yazılan ilk roman ise Sırpuhi Düsap tarafından yazılan ve 1883'te basılan *Mayda*'dır.

⁵ Bkz. (Srents, 1328). Kitap, yakın zamanda günümüz harflerine aktarılarak tekrar basıldı. Bkz. Srents, Sarkis. (2012), *Ermeni Edebiyatı Nümüneleri 1913*, (haz. Mahir Ünsal Eriş-Ari Şekeryan), Aras Yayıncılık, İstanbul.

Makrig, ateşler içinde yatan kızına doktor bulmak üzere erkenden yatağından fırlayıp sokağa çıkar. Kocasını bir “dükkancı”, yani esnaftır. Evinden çıkıp Pangaltı'ya doğru hızla yürür. Hava yoğun sislidir ve içindeki sıkıntı, hayatındaki durağanlık, küçük kızının önemsiz gördüğü hastalığını bile kendisi için bir heyecan, bir duygusal dalgalanma bahanesi görür. Sıkıntıdan o derece bunalmıştır ki felaketli bir vakanın bile evinde yaratacağı bir değişikliği düşünmekte, hatta arzulamaktadır. Öyle ki bir bekçinin sesiyle uyandığı geceler, evleri yananların yaşadıklarına özendiği ve bunun yaşamına baheşedeceği mutluluğu hayal ettiği olur. Başka zamanlar Lamartine'in Julie'si gibi verem olmak ister. Fakat bütün bunlarda kimsenin kötülüğünü istemez. Çocuğuna karşı da merhametlidir. Ama öyle bir zaafi vardır ki sırf bu zaafi için yapmayacağı yoktur: “Telebbüs”, yani giyim kuşam. Öyle ki yoksul olsa sırf mükellef bir şapka parası bulmak için vicdan azabı duymadan kızına günlerce kuru ekmek yedirebilecektir. Fakat bunda kendisini kabahatli bulmaz. Çünkü tabiat kendisini böyle yaratmıştır. Burada realist/natüralist edebiyatın en önemli temlerinden biri olan “tabiat”ın, yani kalıtımla ve arzularla biçimlenen insan doğasının vurgulanması dikkat çekicidir. Böylece işlenecek günah/suç realist edebiyatın sıkça başvurduğu yöntemle “tabiat”a bağlanır.

Makrig, Taksim'e vardığında gelip geçen kadınların hayranlık gösteren ve erkeklerin beğeni dolu bakışları kalbini okşar. Bundan sonra yürüyüşünü yavaşlatır, dolaşmaya çıkmış gibi lakayt bir tavır takınarak vitrinlere bakmaya başlar. Etrafındaki hayatların mutluluğunu, neşe dolu olduğunu fark eder. Oysa kendisi yalnız ve mutsuzdur. Yanından geçen gençler kendisine Fransızca laf atarlar. Fakat bundan rahatsız olmaz. Bir vitrinde, sıra sıra teşhir edilmiş “boa”lar dikkatini çeker. Bunlar arasında özellikle süt renginde *panaşe* birinde gözü kalır. Dükkana girer ve vitrinde gördüğü “boa”yı dener. Aynadan uzun uzun bakar, ayrılmak istemez. “Boa”yı boynundan çıkarır ve kayıtsızca fiyatını sorar. İki liradır ve çantasında da tam o kadar para vardır. Fakat doktora yarım lira ayak teri verecektir. Yarım lira gibi önemsiz bir para yüzünden de bu kürkten mahrum kalmak istemez. Hasta çocuğu ile çok beğendiği boa arasında bir tereddütten sonra tek kalan kürkün başkaları tarafından satın alınabileceği ihtimalinden korktuğu için çantasındaki parayı kürke öder. Büyük bir mutlulukla evine varır. Hikâyenin bu dönüm noktasında duygularının iğvasına kapılmış kahramanın iç çatışması, tereddütleri ayrıntılı olarak işlenir.

Eve vardığında çocuk uyanmamış, ağır hasta yatmaktadır. Bütün gün sirkelerle kolonyalarla alını, bileklerini ovalar. Akşama doğru çocuğun hastalığı artar, sayıklamaya ve feryad etmeye başlar. Kocasını Agop Ağa, gelir gelmez çocuğun durumunu sorar ve anne gerçeği saklamak zorunda kalır. Bütün gece ızdırap içinde uyuyamaz. Çocuğun hastalığı artmıştır. Sabaha karşı artık dayanamayıp kocasını uyandırır. Doktor çağırılır, fakat geldiğinde artık iş işten geçmiştir. Evvelki gün haber verilmiş olsa belki bir şey yapılabilirdi der doktor. Ertesi gün çocuğun tabutu evden çıkarıldığında kan ağlayarak boayı alır ve parça parça ederek sokağa atar. Fakat hiç kimse o anda pencereden yağmur gibi dökülen o ıslak tüy parçalarının ne olduğunu bilmez.

Bu hikâyede, Zabel Asadur'un arzuları ve sorumlulukları arasında kalan kadının iç çatışmasını son derece başarılı bir biçimde yansıttığı görülür. Kadının süslenmesi ve Batılı giyim kuşamı, onun hak ve sorumluluklarıyla çatıştığında doğru davranışları işaret etmez. Asadur, burada kadın haklarından ziyade kadın psikolojisi üzerinde odaklanarak hem o dönem edebiyatının çok önemsedığı psikolojik sebepleri vurgulamış olur, hem de aslında kadınların modernleşmeyi hak ve hürriyetlerle ilgili değil de giyim kuşama ilgili anlamalarının yanlışlığını ortaya koyar.

Diğer hikâyeye “Serena”da ise kadın hakları konusunun yanlış anlaşılması konusu, kitabı bilgiyle gerçek hayat arasında çelişki yaşayan bir kız üzerinden daha açıkça anlatılır. Hikâyenin kahramanı Serena, yirmi yedi yaşında Bursalı genç bir kızdır. Babası vefat ettikten sonra ondan kalan mirasla bütün taşralı kızların hayallerini süsleyen İstanbul'a “bir refik-i hayat” aramak üzere annesiyle beraber taşınır. Dönemin Ermenice ve Türkçe dergilerini takip eden Serena, bu dergilerde kadınların nasıl olması gerektiğiyle ilgili yazılardan çok etkilenir. Bursa'lı pek çok talibi olmasına rağmen bunların hepsini reddetmiştir. Arzusu İstanbullu biriyle evlenmektir. Zira yaşadığı Bursa'da İstanbullu kibar sınıfının yaşamına karşı genç kızlar arasında bir özentisi vardır. Bir taraftan bu özentisi, diğer taraftan okuduğu yazıların etkisi, onu İstanbul'a iyi bir eş bularak iyi bir kadın ve anne olmaya sevk eder. Bu amaçla ilkin Kadıköy Mühürdar'da basit ve sade bir ev kiralar. Ne hizmetkâr, ne

hizmetçi, ne de aşçı getirmiştir. Yemek yapmak, dikiş dikmek vesair ev işleri, okuduklarına göre övünülecek şeyler olduğu için bütün bunları kendisi yapar. Fakat kendisiyle iletişim kurmak isteyen gençlerin bir kısmının evlenmeye niyeti yoktur. Babasının servetini işitip uzak yakın yerlerden gelenler ise evi hizmetçisiz aşçısız görünce, “babasından bir şey kalmamış” diyerek bırakıp giderler. Ne komşular ne talipler, kimse kızın hamaratlığıyla ilgili değildir. Oysa o, yıllardır gazetelerde dergilerde kadınların eğitimi, öğrenmeleri gereken becerileri okumuş ve bunlara inanmıştı. Zira anlatıcının ifadesiyle, “tecrübesiz kız safderûnluğuyla, okuduğu güzel şeylerin kâffesine inanırdı.” Ödül törenlerinde okunan edebî eserler, toplantılarda düğünlerde okunan nutuklar, kiliselerde verilen vaazlar, makaleler, haberler, hikâyeler vs. bunların hepsi de bir şeyi öğütüyordu: “Ermeni kızı iyi bir sâhibetü'l-beyt, iyi bir vâlide olmak için hazırlanmalıdır.” (Srents, 1328: 120)

Günün birinde Serena bu yaptıklarının yararsızlığını görünce, yeni bir yol denemek üzere Beyoğlu'na taşınmaya karar verir. Burada gösterişli bir ev tutar. Evlenmek isteyen gençler, ihtiyarlar, doktorlar, tüccarlar, avukatlar, memurlar hasılı her sınıftan ve hâlden insanlar, hatta Kadıköy'deyken yüzüne bile bakmayan insanlar “şimdi ayakları altında sürün” mektedirler. Hikâye aslında Serena'nın Beyoğlu'ndaki evde, kendisiyle evlenmek isteyen insanlara ait elindeki fotoğraflara, mektuplara bakarken başlar. Kahramanın geriye dönüş tekniğiyle geçmişini hatırlaması ve okura hikâyenin başlangıcını anlatmaya başlamasıyla biz olayın başlangıcını öğrenmiş oluruz. Dolayısıyla hikâye, başlama ânına, yani Serena'nın elindeki fotoğraflara baktığı âna geri dönmüş olur. İşte bu noktada Serena üzüntüyle şunları düşünür: “cins-i nisvân, hukûk ve vezâif-i nisvâniye, terbiye-i nisâiye hakkında serd edilen bütün o güzel nazariyât yalan mı imiş? Bunlar bayağı sözlerdir ki, medeniyet, eşiğinden bile geçmelerine müsâ'ade etmiyor.” (Srents, 1328: 122).

“Boa”ya göre çok daha fazla kadın sorununa odaklanan bu hikâyede, başkarakter Serena kadın haklarının, kadının kamusal alana çıkışının yanlış anlaşıldığını bir süreliğine içine girdiği bu yeni âlemde gördüklerini şu sözlerle eleştirir: “Altınları sâyesinde pîş-i enzârında açılan bu âlem-i cedîdde muhâti olduğu bu kadınlar tütün içiyorlar, küfür ediyorlar, kumar oynuyorlar, hukûk ve vezâif-i nisvâniyeden bir şey çaktıkları yok!” (Srents, 1328: 122).

Bu noktada büyük bir hayal kırıklığı içinde okuduklarını, öğrendiklerini boş ve yararsız görmeye başlar. Çünkü kimse onun emeklerini, öğrenmesini, aile için beslediği büyük sevgiyi ve gösterdiği fedakârlığı takdir etmemiştir. Bu nedenle bütün o doktorları, o makale yazarlarını, “şarlatan” diye niteler. Zira onlara göre bir kızın kıymeti, terbiye sahibi olması ancak para sahibi olmasımıyş der. Bu ümitsizlik ve hayal kırıklığıyla peşinde dolaşan, kendisine yalvaran kişilerin mektuplarını fotoğraflarını sobaya atar. Sonunda ilk vapurla Bursa'ya dönecektir.

Zabel Asadur'un bu her iki hikâyesinde de anlatımın baş kişisi bir kadındır ve bir tür Bovarizm diye niteleyebileceğimiz, yani kitapların ve arzuların dünyasında yaşayan kadınların gerçekte karşılaştıkları hayal kırıklığını görürüz. Fakat birincisinde arzularının ve hayallerinin, ikincisinde ise ideallerinin peşinde koşan kadının yaşadığı hayal kırıklıkları anlatılır. Gerek kurgu tekniği ve gerekse tasvirler, onu dönemin en güçlü Türk yazarlarıyla karşılaştırmamıza imkân verir yetkinliktedir. Birinci hikâyede söz konusu olan kadının arzu ve heveslerinin ona sorumluluklarını unutturmaması gerektiği şeklinde özetlenebilecek kadınlara yönelik eleştiri, ikinci hikâyede sorumluluklarını bilen kadınların toplum tarafından takdir edilmediği şeklinde topluma dönük bir eleştiriye dönüşür. Kuşkusuz bu son hikâyede feminizmin yanlış anlatılması ve yanlış anlaşılmasıyla ilgili de bir eleştiri söz konusudur. Nitekim kadın haklarının Batılılaşmayla içiçe bir biçimde topluma intikali, aslolanın haklar değil de Batılı görünmek gibi bir yanlışlığı doğurduğunu ve kadının hak ve sorumluluklarını örttüğünü görürüz. Zabel Asadur, bu iki hikâyesiyle sorunun giyim kuşam veya Batılı yaşam alışkanlıklarıyla değil hak ve hürriyetlerle ilgili olduğunu gösterir. Ayrıca her iki hikâyede de kadın psikolojisinin odağa alındığını görürüz. Bu durum, bir ölçüde realist edebiyatın gereği olarak anlaşılabilir, ama öte taraftan yazarın bu konuyla özel olarak ilgilendiğini de gösterir. Nitekim Fecr-

i Âti edebiyatının önemli isimlerinden Şehabeddin Süleyman da onun kaleminden anahtarıyla kadının ruhsal kâinatını açtığını söyleyerek yazdıklarının bu yönünü vurgulamıştır.⁶

Sonuç

Sonuç olarak, Zabel Asadur, kadın eğitimi, kadın hakları konusunda kendi cemaati içerisinde çok büyük gayretler sarf etmiş ve ömrünü neredeyse kızların eğitimine adanmış bir yazar olarak Osmanlı kadın hareketi içerisinde adı hatırlanması gereken kişilerdendir. Anadolu'da öğretmenlik için geçirdiği kısa süreyi saymazsak ömrünün tamamını İstanbul'da yazmakla ve öğretmenlikle geçirmiş bu yazarın, edebî verimleri, ilk kuşak Osmanlı kadın yazarları arasında gerek edebî olarak gerekse bu konudaki bilinç itibarıyla son derece üst bir seviyede kendisine yer bulur. Özellikle hikâyelerinde kadın psikolojisini çok başarılı bir biçimde işleyen Asadur, aynı kuşaktan Servet-i Fünûn yazarlarıyla kıyaslanabilecek bir başarı ve ortak bir duyarlılık gösterir. Zabel Asadur, Ermeni cemaati içinde olmakla beraber konuları İstanbul'da geçen, İstanbul'daki değişik hayatları, değer yargılarını ve toplumsal eğilimleri yansıtan hikâyeleriyle bize aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinin gölgede kalan diğer bir yüzünü gösterir. Böylece Osmanlı modernleşmesinin, Osmanlı kadın hareketinin ve geniş manasıyla Osmanlı edebiyatının değişik dillerde de olsa etkileşim içinde yaşanan geniş bir süreç olduğu anlaşılır. Zabel Asadur bu süreç içinde hem kadın sorunu açısından hem de İstanbul'da azınlık mensubu bir kadın yazarın koşullarını anlamak bakımından üzerinde önemle durulması gereken bir isimdir.

Kaynakça

Alboyacıyan, Arşag. (2001), "Krikor Zohrab, Hayatı ve Eseri", içinde **Osmanlı Meclisinde Bir Ermeni Mebus Krikor Zohrab: Öyküler**, (çev. Hermon Araks), Aras Yayınları, İstanbul.

Ali Suavi. (1287), "Ermenilerde Ulûm ve Ma'ârif", **Ulûm Gazetesi**, No: 22.

Balay, Christophe. (Güz 2008), "Diasporadaki Fars Edebiyatı: İstanbul 1865-1895", (çev. Çiğdem Kurt), **Kritik**, Sayı 2, s. 199-207.

Çakır, Serpil. (1996), **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul.

Enginün, İnci. (2012), **Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)**, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Hacikyan, Agop J. vd. (2005), **The Heritage of Armenian Literature**, Wayne State University Press, Detroit, c. 3.

Halil Hamid. (1914), "Âlem-i Nisvan: Ermeni Kadınları", **Siyanet**, 22 Mayıs 1330/4 Haziran 1914, Sayı 11, s. 9-12.

Kankal, Ahmet. (2004), "Ermeni Toplumunda ve Aile Hayatında Kadın", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, yıl: II, sayı 4, s. 105-135.

Koçu, Reşat Ekrem. (1959), **İstanbul Ansiklopedisi**, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, c. II, İstanbul.

Mignon, Laurent. (2007-2008), "Bir Varmış, Bir Yokmuş... Kanon, Edebiyat Tarihi ve Azınlıklar Üzerine Notlar", **Pasaj** dergisi, Sayı: 6, s. 35-43.

Moltke, Helmuth von. (1960), **Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar**, (çev. Hayrullah Örs), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.

⁶ Şehabeddin Süleyman'ın söz konusu ifadeleri şöyledir: "O [Zabel Asadur] görüyor, ruhun en ince noktalarına kadar iniyor. (...) 'Boa'daki incelik nedir? Bir kadın rûhu bu kadar gösterilebilir. Biz onunla hatve hatve, hayat-ı umûmiyeden tebâ'üd ile başka başka mizâclar iktisâb eden, bizden muamma olacak kadar ayrılan kadının rûhî dehlizlerinde dolaşabiliyoruz. Kadın da insandır, o da benim toprağımdan ma'mûldür. Fakat hakk-ı beşerîsinin gasbıdır, ki onu senden, benden ayırmış, ona başka bir hayat ve isti'dâd vermiştir. İşte Madam Zabel kaleminden anahtarıyla bu kâinatı açıyor; ben kendi hesabıma onunla iftihâr ederim" (Şehabeddin Süleyman, 1328: 175-176).

Pamukciyan, Kevork. (2003), **Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV: Biyografileriyle Ermeniler**, Haz. Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul.

Rowe, Victoria. (2003), **A History of Armenian Women's Writing: 1880-1922**, Cambridge Scholars Press, London.

Rowe, Victoria. (2006), "Sorunun Temel Çözümü Eğitimdedir: Sibil", **Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933**, (der. Lerna Ekmekçioglu-Melissa Bilal), Aras Yayıncılık, İstanbul, s. 117-147.

Srents, S. (1328), **Ermeni Edebiyatı Nümûneleri**. Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, İstanbul.

Strauss, Johann. (Bahar 2009), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler, Neleri Okurdu (19.-20. Yüzyıllar)?", (çev. Günil Ayaydın Cebe), **Kritik** dergisi, yıl: 2, sayı 3, s. 205-265.

Strauss, Johann. (Güz 2008), "*Milletler ve Osmanlıca: Osmanlı Rumlarının Osmanlı Edebiyatına Katkısı (19. ve 20. Yüzyıllar)*", (çev. Ayten Sönmez), **Kritik**, Sayı 2, s. 98-145.

Şehabeddin Süleyman. (1328), "Ermeni Edebiyatı." **Ermeni Edebiyatı Nümûneleri**. (çev. S. Srents), Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, İstanbul.

Tuğlacı, Pars. (1992), **Ermeni Edebiyatından Seçkiler**, Cem Yayınevi, İstanbul.

Yumul, Aras. (1997), "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeni Kadını", **Toplumsal Tarih**, Sayı 42, s. 15-18.